

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 5, 2017

Sayfa: 2594-2612

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[05-09-2017] – [25-11-2017]

19. Yüzyılın Birinci Yarısında Aşiretler ve Demografik Yapı: Bayezid Sancağı

Hakan KAYA

Arş. Gör., AİÇÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
RA, AICU, Faculty of Science and Letters, Department of History

Orcid ID:0000-0001-8904-965X

hakankaya.history@gmail.com

Öz

Bayezid Sancağı, Osmanlı-İran sınırında bulunan önemli bir serhad şehriydi. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı-Safevi mücadelesi, daha sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Bayezid, iki devlet arasındaki bu mücadelelerden olumsuz etkilenmiştir. Savaş veya sulh dönemlerinde iki devlet arasında gerçekleşen sınır hareketliliği Bayezid Sancağı açısından da büyük önem taşımaktaydı. Çünkü bu hareketlilik sancağın siyasi, sosyal ve ekonomik yapısında değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Örneğin, konar-göçer Kürt aşiretlerin iki devlet arasında sürekli hareket halinde olmaları hem sancak halkını hem de Osmanlı-İran arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemekteydi. Bu hareketlilik çoğu zaman iki devlet arasında anlaşmazlıklara ve diplomatik krizlere neden olmaktadır. Bu çalışmada yukarıda belirtilen sınır hareketliliğinin nedeni ve Osmanlı Devleti'nin sınır hareketliliğinde izlediği politika incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, Bayezid Sancağı, Demografik Yapı, Sınır Hareketliliği

Tribes and Demographic Structure in the First Half of the 19th Century: Bayezid Sanjak

Abstract

Bayezid Sanjak was an important frontier city on the Ottoman-Iranian border. Since the 16th century, the Ottoman-Safevi struggle continued in the following centuries. Bayezid, was adversely affected by these struggles between the two states. The border crossings between the two states during war or peace periods was also important in terms of Bayezid Sanjak. Because this mobility has caused changes in the political, social and economic structure of the this frontier sanjak. For example, constantly moving Kurdish tribes between the two states negatively affected both the sanjak people and the relations between the Ottoman and Iran. This mobility often led to disagreements and diplomatic crises between the two states. In this study, the above-mentioned border movement will be examined and the policy that the Ottoman State followed in the border crossing will also be examined.

Keywords: Ottoman State, Iran, Bayezid Sanjak, Demographic Structure, Border Mobility.

Giriş

Bayezid, tarihi süreçte coğrafi konum olarak önemli bir geçiş noktasında olup, sırasıyla Kimmer, İskit, Med, Pers, Part, Sassani, Roma, Bizans, Arap, Selçuklu, Moğol, Harezmi, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. İlk olarak Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Osmanlı Devleti'ne katılmış ancak Safevîler kısa bir süre sonra Bayezid'de kontrolü sağlamıştır. Sancak, Osmanlı-İran sınırının üzerinde bulunması hasebiyle iki devlet arasındaki sınır anlaşmazlıkları olan yerlerden biri olmuştur.¹ Bayezid Sancağı, İrakeyn Seferi (1533-34) sonucunda tekrar Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır.²

Bayezid, 1547'de Van ve Erciş ile birlikte İran'ın hâkimiyetine girmiş ve bu durum neticesinde bazı yerleri harap olmuştur. Osmanlı Devleti, Ağustos 1553'te Nahçıvan Seferi sırasında sancağa tekrar hâkim olmuşlardır.³ Önemli bir konumda olan Bayezid Sancağı, 1578 yılında kesin olarak Osmanlı egemenliğine girmiştir.⁴ Arşiv kayıtlarına göre Bayezid, kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra tahrire tabi tutularak Van Eyaleti'ne dâhil edilmiştir.⁵

Bayezid, Osmanlı idarî yapısındaki düzenlemelerden dolayı farklı eyaletlere bağlanmıştır. Bayezid Sancağı, tarihi şartlara göre ve Osmanlı-İran arasında yapılan savaşlardan veya Osmanlı'da meydana gelen idari değişikliklerden dolayı ilk zamanlarda Van⁶ ve Revan⁷ eyaletlerinin idari taksimatında yer almıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyet dönemine kadar Erzurum'a bağlı kalmıştır.

16. ve 17. yüzyıllarda İranlılar, Osmanlıların Batı ile yaptığı savaşları fırsat bilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarını ele geçirmeye çalışmaktaydı. İki devlet arasında yapılan savaşlar nedeniyle Osmanlı'nın doğudaki şehirleri sık sık el değiştirmekteydi. Osmanlı Devleti, bu duruma son vermek için 17. yüzyılda İran'ın içinde bulunduğu zor durumdan faydalanmak istedi. IV. Murad (1623-1640) 1634 yılında Revan (Erivan) seferine çıkmıştır. Sefer sonucunda Revan alınmış ancak kısa bir süre sonra Safevîler tekrar Revan'da hâkimiyeti sağlamıştır. Bu sefere katılan yerel

¹ Metin Tuncel, "Doğubayazıt" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), c. IX, s. 493.

² İrakeyn Seferi'nde 23 Haziran 1534'de Veziri-i azam İbrahim Paşa'nın Bingöl civarına geldiğinde bölgedeki pek çok Kürt aşireti ile birlikte Van, Toprak-kale, Avnik ve Bayezid Kalesi Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmeye razı olmuştur. Bkz. Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1590)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998), s. 52, 248, 252.

³ Mehmet İnbaşı, "Çıldır Beyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildiriler Kitabı Ağrı, Eylül 13-14 2003*, içinde, (Çekül Vakfı, İstanbul 2004), 191-192.; Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1976).

⁴ Abdulkadir Gül, "Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ağrı, Ekim 12-14 2010*, içinde (Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 157.; Yakup Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, (İstanbul: Kitapevi, 2014), s. 5.

⁵ Gül, s. 158.

⁶ BOA, KK. d, 262/101.

⁷ BOA, DFE. RZ. d, No. 220, s. 96, (Poz. 44).

beylerden “Çolak” lakabıyla bilinen Abdi Paşa’ya Bayezid Sancağı’nın mutasarrıflığı verilmiştir.⁸

Osmanlı ile İran arasında meydana gelen savaşlar hakkında ve bu savaşlarda Bayezid Sancağı’nın önemini gösteren çok sayıda arşiv belgesinin olduğu bilinmektedir. Örneğin 1734- 1735 yılları arasında Osmanlı ve İran arasında vuku bulan savaşla ilgili çok sayıda Mühimme kaydı bulunmaktadır. Mühimmelerde Bayezid Sancağı’nın bulunduğu konum itibarıyla diğer şehirlere takviye güç sağladığı görülmektedir. Örneğin, Osmanlı yöneticileri, Tebriz, Revan ve Gence’ye yönelik yaptıkları seferlerde Bayezid Sancağı mutasarrıflarının daima yardıma hazır bulunmaları hususunda ikazda bulunmuşlardır.⁹ Buna karşın merkezi hükümet, serhad hududundaki Bayezid’in her zaman teyakkuzda olmasını ve kalenin korunması için gerekli tedbirlerin alınmasını emretmiştir.¹⁰ Bayezid, sınır kalesi olduğundan Osmanlı Devleti tarafından sürekli askeri takviyeler yapılmıştır. Sancağın İran ile sınırının olması, bölgenin her zaman bir çatışma riski altında olma özelliğini taşıması bu tür tedbirlerin alınmasını zorunlu kılmıştır.

Bayezid Sancağı, Osmanlı ve İran arasında bir tampon görevi görmekteydi. Nitekim Osmanlı toprakları dışında (İran-Azerbaycan) meydana gelebilecek herhangi bir olumsuzluk keza, Bayezid-Kars-Erzurum gibi, Osmanlı şehirlerini etkileyebiliyordu. Osmanlı Devleti, zaman zaman iki devlet arasında el değiştiren ve tahrip olan Nahçıvan, Revan gibi şehirlerin mimari, sosyo-ekonomik açısından gelişmesi için çaba harcamakta ve savaşların meydana getirdiği olumsuzluğu gidermeye çalışmaktaydı.¹¹ Bu tür faaliyetlerin devletin diğer sancaklarında da yapıldığını söylemek mümkündür.

1. Osmanlı-İran Sınırındaki Aşiretlerin Hareketliliği

Göç, asıl yerinden hareket ederek istenilen yere yapılan eylem olarak tanımlanmaktadır. Tarihin başlangıcından itibaren devam edegelen göç, toplumların ve devletlerin tarihinde önemli bir yer teşkil etmektedir.¹² Göçlerin yaşanmasında ekonomik sebeplerin yanı sıra dini, siyasi, kültürel ve ticari gibi nedenler de etkili olmuştur.¹³

Osmanlı toplumunu meydana getiren en önemli unsurlardan biri göçebe ve yarı göçebe topluluklar olmuştur. Genellikle hayvancılıkla uğraşan bu

⁸ Hamza Gündoğdu, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), s. 15.

⁹ Kemal Erkan, “Köprülüzade Abdullah Paşa’nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N. 1146-Z.1147)”, (Yüksek Lisans Tezi, MÜ Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007), s. 67-68-83-84.

¹⁰ BOA, *Mad. d.*, 03288.

¹¹ Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı ve Azerbaycanı I (16 ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih)*, (Erzurum, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004), s. 210.

¹² Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayinevi, 2003), s. 3.

¹³ Donald Quataert v.dğr., *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (ed.) Halil İnalçık-Donald Quataert, (2. bs., İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006), s. 887.

topluluklar, konargöçer özelliklerini biraz da hayvanlarına otlak temin etme zorunluluğundan dolayı sürdürmüşlerdir. Bu aşiretler kışın, konar hale gelecekleri zamanlarda genellikle çadırlarını şehir ve kasabalar yakınındaki eski yerleşim birimlerinin bulunduğu sahalarda kurarlar, yazın ise daha serin alanlara göç ederlerdi.¹⁴ Bayezid de farklı aşiretlerin ikametine sahne olan bir sancaktı.¹⁵ Bu aşiretlerin bazıları yerleşik olmakla birlikte bazıları göçebe ve yarı göçebe yaşam sürdürmekteydi. Bayezid'e ilk yerleşen göçebe aşiretlerden biri, Diyarbakır'dan gelen Bisyan (Besyan) aşiretiydi.¹⁶ Kâtip Çelebi, Bisyan aşireti hakkında şu ifadelerle yer vermektedir:

*“Kal'a-i Bayezid Kotur şimalinde bir kal'a ve livadır ve serhad-ı Acemdir iki kal'a dahi buna tabidir biri Diyadin kal'ası ve biri Hamur kal'ası bu livayı Behlül Bey ocaklık tarikiyle zabt ider bunlar dahi tevaif-i Ekraddan Besyan aşiretinden gayet şeci' taifelerdir Kızılbaşlar bunlardan gayet haof iderlerdi...”*¹⁷

Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında Bayezid Sancağı'nın sosyo-ekonomik yapısını gösteren çok sayıda arşiv belgesi bulunmaktadır. Bayezid ve çevre sancakların ekonomik hayatına bakıldığında bu sancakların temel uğraşının tarım ve hayvancılık olduğu görülmektedir. Bu minvalde yaylacılık faaliyetleri önemli bir yere sahiptir. Yaylacılık faaliyetleri esnasında dışarıdan gelen konargöçerler veya sancakta bulunan göçebeler arasında bazen çatışmalar yaşanmaktaydı.¹⁸ Bu çatışmalar, Osmanlı- İnan münasebetlerini etkilemiş olup, iki devlet arasında gidip gelen aşiretler, bazı sorunların ortaya çıkmasını kaçınılmaz kılmıştır.

Osmanlı Devleti ile İnan arasındaki sınır anlaşmazlıklarından dolayı her iki devlet karşı karşıya gelmiş ve kendilerince bazı önlemler almışlardır. Bunlardan biri de sınır kalesi özelliği taşıyan Bayezid için önemli bir ihtiyaç olan cephanenin gönderilmesi idi. Bu konuya dair muhtelif arşiv kayıtları bulunmakta, Bayezid'e bu desteğin merkezi hükümet tarafından yapıldığı görülmektedir.¹⁹

Bayezid'in üstlendiği rollerden biri de aşiretlerin sınır geçişleri sırasındaki takibini yapmaktı. Sınırdaki meydana gelen hareketlilik sonucu bazı aşiretler buldukları alanları terk ederek başka yerlere göç etmişlerdir. Örneğin, Osmanlı Devleti, 1781 yılında İnan topraklarında kalan Zilan aşireti ağalarından Haydaranlı Hüseyin, Sepkili Abdal, Retkili Şemdin, Manikili Hamza ve sair ağaların tekrar vatan-ı asliyeleri olan Bayezid Sancağı'nda

¹⁴ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s. 18.

¹⁵ BOA, C. DH, 305/15208.

¹⁶ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, c. I, (çev. Abdullah Yegin, İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2013), s. 308.

¹⁷ Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma li- Kâtip Çelebi*, c. I, Tıpkıbasım, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), s. 326.

¹⁸ BOA, AE. SAMD. III, 212 /20511.

¹⁹ BOA, MAD. d, 03288.

iskân edilmeleri talep edilmiştir.²⁰ 1800 yılına ait başka bir arşiv belgesinde de İran'dan firar edip Osmanlı topraklarına gelenlerin himaye edilmeyip, İran'a teslim edileceği belirtilmiştir. Bundan dolayı iki devletin de sınır anlaşmalarına uymaları istenmiştir.²¹

İran'da yaşayan konargöçerler Osmanlı topraklarına sık sık geçişler yapmaktaydı. Örneğin 1820 yılında 1000 haneden fazla Haydaranlı aşireti, Hoy'dan gelerek Muş Sancağı'na yerleşmişlerdir. Haydaranlı aşiretinin tekrar İran'a geri götürülmesi için Hoy hanı Hasan Han, Bayezid Sancağı'na gelmiştir. Ancak gelen askerler Bayezid ve çevresinde yağma faaliyetlerine girişmişlerdir.²² Yukarıda anlaşıldığı üzere iki devlet arasında Kürt aşiretlerinin yoğun bir hareketlilik içinde oldukları görülmektedir. Bu hareketlilik iki devlet arasındaki ilişkilere yansımış, sınırların kontrolünü zorlaştırmıştır. Bu durum sancak ve bölge ahalisinin zarar görmesine neden olmuştur.

1840 yılında Celali aşireti mensupları İran'dan Osmanlı topraklarına gelerek, Bayezid Sancağı'ndaki ahaliyi rahatsız etmişlerdir. Ayrıca Osmanlı-İran arasında gidip-gelen kervanlara saldırmışlardır. Bayezid mutasarrıfı Mehmed Behlül Paşa, adı geçen aşiretin bir kısmı İran'a iade edilmiş olsa bile bir kısmı Bayezid'den Pasin Sancağı'na kadar geniş bir alanda fenalıklarına devam ettiklerini belirtmiştir.²³ 1842'de İran'dan gelen Kürt aşiretleri, Malazgirt ve Eleşkird kazalarından 7000-8000 kadar hayvan alıp götürmüşlerdir. Malların iadesi için Zilanlı aşiret ağası Hüseyin Ağa görevlendirilmiştir. Ancak bu malların iadesinin tam olarak yapıldığını söylemek mümkün değildir. İran Kürtlerinin her yıl benzer vukuatlar yaptıkları iddia edilmiş, 1842 yılında devlet bu durum karşısında haraba yüz tutmuş ve etrafa dağılmış olan halk için 70.000 kuruş vermeyi kararlaştırmıştır.²⁴

Göçebe aşiretler zaman zaman İran tarafına geçerek sınır ihlallerinde buldukları gibi, İran tarafındaki bir kısım aşiretler de Osmanlı tarafına geçip benzer ihlaller gerçekleştirmekteydiler. Bu durum iki devlet arasında sürekli sürtüşmelere hatta diplomatik krizlerin meydana gelmesine neden olmuştur.²⁵ Aşiretler sınır hattını daha da hareketli bir vaziyete getirmiştir. Bu durum hem iki devlet arasında problemlerin boyutunu artırmış, hem de sancakta hayatını idame etmekte olan reaya üzerinde olumsuz neticeler meydana getirmiştir.

Derviş Paşa, *Tahdid-i Hudud-ı İraniye* adlı eserinde Celali aşiretinin birkaç oymaktan meydana geldiğini ifade etmekte olup, Osmanlı toprağında olanların Bayezid ve Kars Eyaleti'nin köy ve yaylaklarında yaşamlarını

²⁰ BOA, C. DH, 305/15208.

²¹ BOA, C.HR, 159/7937.

²² BOA, HAT, 825/37413-H.

²³ BOA, C. HR, 171/15208, s. 5.

²⁴ BOA, İ. MVL, 34/609.

²⁵ Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum", II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ağrı, Ekim 08-10 2008, içinde (İstanbul: Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, , 2009), s. 316.

sürdüdüğünü belirtmektedir. İran tarafında olanların kış mevsiminde Makü ve Hoy taraflarına ve bahar aylarında Abgay yaylalarında bulduklarını, Rusya tarafında olanların kış mevsiminde Revan'da kaldıklarını bahar ve yaz mevsimlerinde ise Alakis yaylaklarında ikamet ettiklerini ifade etmektedir. Görüldüğü gibi sürekli hareket halinde olan bu aşiretleri belli bir yerde iskân etmek oldukça güçtür.²⁶

2. Yerel Beyler, Aşiretler ve Reaya İlişkileri

Aşiretlerin hareketliliği sadece Osmanlı-İran arasında gerçekleşmemektedir. Osmanlı sancakları veya eyaletleri arasında da bir hareketlilik mevcuttu. Van, Kars eyaletleri ile Muş, Bayezid, sancakları arasında benzeri hareketlilik olduğu bilinmektedir. Kürt aşiretlerinin büyük çoğunluğu göçebe olmalarından dolayı bu bölgedeki yaylak ve kışlakları kullanıyorlardı. Bu hareketliliğin yerel beyler, aşiretler ve reaya arasındaki ilişkiler üzerinde etkili olmuştur.

Sancak mutasarrıflarının bazıları aşiret sakinlerinin mallarını zorla almıştır. 1804 yılında Bayezid mutasarrıfı Mahmud Paşa Haydaranlı ve diğer aşiretlerden yüklü miktarda mal ve hayvan gasp etmiştir.²⁷ 1814 yılında 60-70 haneyle kışlak olarak Bayezid'de kalan Zılanlı aşireti üzerine Bayezid mutasarrıfı İbrahim Paşa asker göndermiş, 6000 koyun ve 5000 kadar büyükbaş hayvanlarını ve eşyalarını gasp etmiştir. Ayrıca 100'den fazla Celali aşireti mensubunu da hapsedmiştir. Bu durum merkeze (İstanbul) bildirilmiş ve paşanın hakkından gelinmesi istenmiştir.²⁸ Paşanın böyle bir yönetime başvurmasının nedeni otoritesine karşı gelebilecek kişileri denetim altına almaktan kaynaklanmış olabilir. Ayrıca aşiretlerin birbirleriyle mücadeleleri hareketli olan sınır hattının kontrolünü daha da zorlaştırmıştır.

1229/1814-15 tarihli Mühimme kaydına göre Van, Kars eyaletleri ile Bayezid, Malazgirt livaları gibi yerlerin sancak beyleri yanlarına aldıkları aşiretlerle tüccar kafilesine ve reayaya zarar vermiştir. Merkezi hükümet, reayanın ve İran'dan gelen tüccar taifesinin huzur ve güvenliklerinin sağlanması için adı geçen eyalet ve sancak yöneticilerinden gerekli tedbirleri almalarını emretmiştir.²⁹ Devlet, aşiretlerin olumsuz davranışların önüne geçmeye çalışmış, fakat geçişken olan Osmanlı-İran sınırının denetimini tam olarak sağlayamamıştır.

Sancakta görev yapan mutasarrıfların görevden alınmaları, eski mutasarrıf ile yeni mutasarrıf arasında çatışmalı bir durum meydana getirmekteydi. Bu durum mutasarrıfların sancaktaki aşiretlerle ilişki kurmasında etkili olduğu söylenebilir. Ayrıca Bayezid Sancağı mutasarrıflığından azledilen bey, bazen İranlılardan yardım istemekten çekinmemiştir. Nitekim İranlılar birkaç defa Bayezid Sancağı'nı işgal etmiş, ahaliye büyük zararlar vermiştir.³⁰

²⁶ Derviş Paşa, *Tahdid-i Hududi İraniye Memur Derviş Paşa Lahiyası*, (çev. Fatih Gencer, Ankara: Gece Kitaplığı, 2016), s. 127-128.

²⁷ BOA, C. DH, 24/1196.

²⁸ BOA, HAT, 804/37129- E.

²⁹ BOA, *Mühimme Defteri*, Defter No. 235, Hüküm. 309, s. 125.

³⁰ BOA, HAT, 815/37287.

Bayezid mutasarrıfı İbrahim Paşa, olumsuz davranışları neticesinde görevinden azledilmiştir. İbrahim Paşa ise İran'a kaçmıştır. Osmanlı, her iki devlet arasında yapılan anlaşma gereği İbrahim Paşa'nın iadesini talep etmiştir. İran, paşanın iadesini kabul etmiş ancak çeşitli bahanelerle iadeyi bir türlü gerçekleştirmemiştir.³¹

1820'deki bir arşiv belgesinde, Abdulhamid Paşa'nın Zilanlı aşiret reisi Hüseyin Ağa'nın damadı olması dolayısıyla kendisine bir nüfuz sağlayıp, kayınpederinin aşiretinden güç alarak halka zulmettiği ve ahaliden bazı kimseleri katlettiği ifade edilmiştir. Behlül Paşa'nın ise ataları gibi Osmanlı Devleti'ne itaat ettiği belirtilmiş ve Abdulhamid Paşa'nın yerine Behlül Paşa'nın tayin edilmesi istenmiştir.³² Merkezin atadığı valilerle mutasarrıfların ilişkileri, merkeze her zaman tarafsız bir şekilde aktarıldığı söylenemez. Karşılıklı çıkarların etkisiyle valilerin mutasarrıflar hakkında merkeze olumlu veya olumsuz bilginin gönderilmesinde etkili olmuştur.

Bayezid Sancağı'ndaki beylerin görevden azl veya göreve tayin edilmeleri civar bölgedeki başka görevliler müdahale edebilmekteydi. 1821 yılında Erzurum valisi Mehmed Hüsrev Paşa, Bayezid Sancağı mutasarrıflığının Behlül Paşa'dan alınmasına karşı çıkmıştır. Gerekçe olarak Abdulhamid Paşa'nın Bayezid'de kimse tarafından sevilmediğini ileri sürmüştür. Behlül Paşa'nın ise ecdadının Osmanlıya büyük hizmetler sağladığını ve halk tarafından sevildiğini dile getirmiştir. Kaleyi Abdulhamid Paşa'ya teslim etmenin Revan hanına teslim etmekten farksız olduğunu düşünmüştür.³³ Yukarıda bahsedilen olayların sınırlardaki kargaşayı derinleştirdiğini söyleyebiliriz. Yerel beylerin birbirleriyle mücadele halinde olmaları ve bey ile aşiretin birbirlerine yakınlık göstermeleri reaya üzerinde olumsuz neticeler meydana getirmiştir.

1840 tarihinde Mehmed Behlül Paşa, İran tarafından gelen Celali aşiretinin (1000 kadar süvarisi ile) Eleşkird, Pasin ve Kars'a saldıracağını belirtmiştir. Celali mensuplarının Bayezid'den hareketle Kars ile bağlı köylerde halkın mallarını ve hayvanları yağmaladıkları bildirilmiştir. Baskın yapılan yerlerde mukavemet edilmişse bile başarılı olunmamıştır. Bundan dolayı adı geçen aşiretin çok defa yaptıkları tahribattan dolayı tekrar İran'a gönderilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ancak İran, Celali aşiretini geri çağırma teşebbüsünde bulunmadığı gibi Zilanlı aşireti vasıtasıyla bazen Van'a bazen de Bayezid ve Kars tarafına saldırarak halkın mallarını yağmalamıştır³⁴

Osmanlı Devleti 19. yüzyılda topraklarındaki veya başka yerlerden gelen konargöçer aşiretleri iskân ettirmeye çalışmıştır. Ancak 19. yüzyıldan sonra

³¹ Sıtkı Uluerler, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)", (Doktora Tezi, F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), s. 254.

³² BOA, HAT, 1/18-C.

³³ BOA, HAT, 767/36133.

³⁴ BOA. C. HR, 171/15208, s. 1.

aşiret problemleri sadece merkezi yönetime karşı konargöçerlerin meydana getirdiği sorunlarla kalmamış farklı gelişmeleri beraberinde getirmiştir.³⁵

Kürt aşiretleri gerek diğer devletlere karşı gerekse Osmanlı'daki diğer gayrimüslim tebaaya karşı önemli bir güçtü. Kürt aşiretleri Osmanlı Devleti ile diğer devletlerin egemenliklerini sağlamlaştırma veya nüfuz alanlarını genişletme politikasında etkili bir rol oynamıştır. Göç ve sığınma yoluyla gidip-gelen aşiretler, her iki devlete göre, iki devlet için problem kaynağı olarak görülüyordu. Her iki taraf için de, Kürt aşiretleri önemli bir askeri ve ekonomik kaynaktı. Bundan dolayı her iki devlet de aşiretleri kendi müttefikleri yapmaya çalışmıştır. Örneğin, 1844'te İran Osmanlılardan Haydaranlı, Sepki, Celali, Zilan, Cunêki, Cêmadinlu, Têkuri, Çemêki, Milan, Çêkifti, Mukri aşiretlerin iadesini istedi.³⁶

Bölgedeki aşiretlerin birbirleriyle rekabet halinde olmaları aşiretin bulunduğu bölgenin nüfusu üzerinde de etkili olmuştur. Mesela, Van'daki Milan aşiretinin çadırları eyalet valisi ile bölgede birbirlerini çekemeyen aşiretlerin işbirliği yapması sonucu 1600'den 500'e kadar düşmüştür.³⁷ Osmanlı Devleti, 1850 senesinde İran'a göç eden Zilan aşiretini iskân etmeye çalışmıştır. Çünkü yerleşik olmayan aşiretin kontrolü devlet için daha zordu. Bundan dolayı devlet, aşiretleri hem kontrolünde tutmak hem de kendi tarafına çekmek için iskân ettirmeye çalışmıştır. Rusya'dan gelenlerin yanı sıra Kasım Ağa'nın tabiiyetinde bulunan 300 kadar hane Bayezid'e yerleşmiş. Bu durum neticesinde adı geçen sancak, imar ve büyüme sonrasında meydana gelen sorunlarla karşılaşmıştır. Ayrıca İran'dan gelen muhacirlere iyi davranılması ve gönüllerinin hoş tutulması ve bunların padişaha karşı sadakatten ayrılmamaları konusunda Erzurum valisi uyarılmıştır.³⁸

3. Bayezid'deki Aşiretlerin Demografik Yapıya Etkisi

Devletler, ülkelerinin vergi ve nüfus kapasitesini belirlemek için sayımlar yapmışlardır. Osmanlı Devleti'nde vergi ve vergi nüfusu klasik dönemde tımar sisteminin uygulandığı sancaklarda tahrir usulüyle yapılmaktaydı.³⁹ Ancak bunun tam bir nüfus sayımı olduğu söylenemez. Çünkü tahrir defterleri nüfus sayımı değildir, nüfusun büyük bir bölümü (kadınlar, çocuklar ve askeri kesim) kayıt dışı tutulmuştur.⁴⁰ 17.-18. yüzyıllarda ise nüfus istatistiklerini gösteren sağlam veriler olduğu söylenemez.

³⁵ Alişan Akpınar, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektepleri*, (İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997), s. 13.

³⁶ Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, (çev. Mustafa Aslan, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010), s. 210.

³⁷ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, (çev. Banu Yalkut, 4. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), s. 96.

³⁸ BOA, İ. HR. 61/2959.

³⁹ Mehmet Öz v. dğr., "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (ed.) Halil İnalçık- Şevket Pamuk, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 17.

⁴⁰ Öz, s. 20.

Osmanlı'da 1831'deki nüfus sayımı, çağdaş anlamdaki nüfus sayımları olarak kabul edilmektedir.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin İran ile savaş halinde olduğu dönemlerde imparatorluk serhad bölgesinde iskân sorunları yaşamıştır. Örneğin 1723 yılında İran'la başlayan savaşlar ve Revan fethi sırasında Sürmeli'den 80, Şuregil ve Abaran'dan 226 köy halkı aileleriyle birlikte Bayezid Sancağı çevresine ve Kars Eyaleti kazalarına geçici olarak yerleştirilmişlerdir. Bu kişilerin eski yurtlarına geri dönmeleri uzun zaman almıştır.⁴² Benzer durumlar 19. yüzyılda da devam etmiştir.

Sınır hattındaki aşiretlerin hareketliliği sancak halkı üzerinde olumsuz etkiler meydana getirmiş, devletin halk üzerinde uygulamış olduğu ağır vergiler sancağın demografik yapısı üzerinde olumsuz neticeler doğurmuştur. Savaş veya olağanüstü durumlarda toplanan vergilerden dolayı sancakta bulunan aşiretlerin çoğu göç etmek zorunda kalmış, geride kalan küçük aşiretler de Haydaranlı gibi büyük aşiretlerin zulmüne maruz kalmış ve malları yağma edilmiştir. Bu durum 1804 tarihli bir belgeye göre bazı köylerde bir iki hane kaldığı, halktan vergi istendiği takdirde fukara halkın tamamen perişan olacağı belirtilmiştir. Osmanlı Devleti ise 10.000 kuruşun affedileceği geri kalan 15.000 kuruşun ise kesinlikle tahsil edileceğini ifade etmiştir.⁴³

Yukarıda izah edildiği gibi bazen merkezi hükümet bazen de merkezi hükümet tarafından atanmış memurların almış olduğu aşırı vergi nedeniyle halkın cela-yı vatan (yaşadığı yerleri terk etme) eyledikleri görülmektedir. Güçlü aşiretlerin baskısı da bu duruma eklenince sorunlar içinden çıkılmaz bir hal almış, reayanın buldukları yerleri terk etmelerine neden olmuştur.

Erzurum valisi Hafız Paşa, Haydaranlı aşiretinin büyük bir bölümü ve reisleri Sultan Ağa ile birlikte Van civarında Erzurum Antlaşması'na göre kamp kurduğunu doğruladı. Her iki taraf da aşiretlerin kendi taraflarında tutmak için çaba sarf ettiler. Bazı aşiretlerin Osmanlı lehine karar verdikleri görülmektedir. Hem Osmanlı Devleti hem de İran Zilan⁴⁴ aşiretinin kendi tarafında olmasını istiyordu.⁴⁵ Bu durumun nedeni Zilan, Celali ve Haydaranlı gibi aşiretlerin çok sayıda haneye sahip olması ve aşiretlerin ekonomik, askeri ve politik açılardan büyük önem taşıyor olmasıdır.⁴⁶ Örneğin, Osmanlı, aşiretlerin çoğunu devlet desteğiyle askeri güçlerinden

⁴¹ Cem Behar v. dğr., "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (ed.) Halil İnalçık- Şevket Pamuk, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000), s. 68.

⁴² Halaçoğlu, s. 53.

⁴³ BOA, C. ML, 23066.

⁴⁴ Zilan aşireti, 16. yüzyılda Meyyafarkin (Silvan) bölgesinde yaşayan bir aşiretti. Padişah emriyle Diyarbakır bölgesinde iskân edilmiş ancak aşiret fakir olduğu için Kars ve Bayezid bölgelerine doğru göç etmek zorunda kalmıştır. Osmanlı ordusuna verdiği süvari askerler neticesinde aşiret tarıma elverişli topraklara yerleşmişti/yerleştirilmişti. Süreç içerisinde buldukları alanları siyasal ve sosyal nedenlerden dolayı terk ederek, İran topraklarına göç etmek zorunda kalmıştı. BOA, *Tahrir Defteri*, Defter No: 200, s. 455.; Abdulla, a.g.e., s. 217

⁴⁵ Abdulla, s. 211.

⁴⁶ BOA, HAT, 846/37986-A.

faydalanmak için serhad bölgesine yerleştirmiştir. Bazı dönemlerde Kürt emirlerden ziyade aşiretlerin askeri gücünden faydalanmıştır.⁴⁷ Bazı aşiretlerin erkek nüfusunun çok olması dönemin anlayışına göre büyük bir güç olduğu ve bunu kaybetmemek için de yeri geldiğinde merkezi hükümetle çatıştıkları görülmektedir.⁴⁸

1849'da Bayezid Sancağı'nda yine sınır sorunları yaşanmaktaydı. Rusya, Revan'ı ele geçirdikten sonra Zilan aşiretinin büyük ağalarından Hüseyin Ağa Bayezid Sancağı'na gelmiştir. Burada belli bir müddet kaldıktan sonra Ruslar tarafından Hoy tarafına sürgün edilmiştir.⁴⁹ Hurşid Paşa, Zilan aşiretinin Rediki, Eyleyanlu, Aliyanlu, Dilhıranlu, Kürdikanlu, Kelturanlu (Gelturanlu) Şeyh Bizini, Cemaldinlu, Bizkanlu, Süveydanlu, Birakanlu, Kara Çorlu, Milliyan, Azizi, Çekemanlu, Matanlu, Salanlu, Karahacılar, Hazekanlu taifelerinden oluştuğunu ve 1500 hane olduğunu belirtmektedir.⁵⁰

1850'de Zilan aşiretinden 200 kadar hane Bayezid Sancağı'na gelmiş, devlet yöneticileri onları uygun yerlerde iskân etmeyi düşünmüş fakat Zilan aşiretinin çok defa İran'a gidip gelmeleri ve uygunsuz hareketlerde bulunmaları sıkıntılara sebep olmuştur. Bu durum merkeze bildirilmiş, Osmanlı Devleti ise yöneticilerin iskân için belli bir süre beklemelerini, aşiretlerle ilgili iskânın uygun bir zamanda karara bağlamalarını emretmiştir.⁵¹ Devlet, 18. yüzyılın sonlarına kadar göç hareketiyle pek karşılaşmamıştır. Ancak 19. yüzyılda ciddi göçlerle karşılaşan Osmanlı, bu yüzyıla kadar sistematik bir iskân politikası geliştirmemiş ve kalıcı çözümler üretememiştir.⁵²

Mark Sykes, Kürt aşiretlerini farklı bölgesel kategorilerde incelemektedir. "D" kategorisi olarak adlandırdığı bölgede Hesenan, Şeyh Bizini, Sipkan, Hamdikan (Hemdikan), Zilan, Haydaran ve Edeman gibi aşiretler bulunmaktadır. Bu aşiretlerden Hesenan, Sipkan, Zilan, Haydaran ve Edeman gibi aşiretlerin Osmanlı-İran serhadında yaşadıkları görülmektedir.⁵³

Mehmed Hurşit Paşa, seyahatnamesinde Beyazid Sancağı'nda ikamet edip, daha sonra İran ve Rusya tarafına geçen Celali aşiret mensuplarının sayısını vermektedir.⁵⁴ Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Osmanlı, İran ve Rusya taraflarında bulunan Celali aşiretine bağlı taifelerin hane sayısı oldukça fazladır.

⁴⁷ Erdal Çiftçi, "Migration, Memory and Mythification: Relocation of Suleymani Tribes on the Northern Ottoman-Iranian Frontier" *Middle Eastern Studies*, <http://dx.doi.org/10.1080/00263206.2017.1393623>.

⁴⁸ Ercan Gümüş, "XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Mardin İdaresinde Milli Aşireti ve Aşiretin Nüfuz Mücadeleleri", *I. Uluslararası Mardin Sempozyumu ve Bildiriler Kitabı Mardin Mayıs 26-27-28 2006* içinde (İstanbul Temmuz 2006), s. 826.

⁴⁹ Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, (çev. Alaattin Eser, İstanbul: Simurg Yayınları, 1997), s. 265.

⁵⁰ Mehmed Hurşid Paşa, s. 264.

⁵¹ BOA, İ. MVL, 168/4981.

⁵² Halaçoğlu, s. 54.

⁵³ Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. 38 (Jul.-Dec., 1908), pp. 475-480.

⁵⁴ Mehmed Hurşid Paşa, s. 262.

Tablo 1. Osmanlı, İnan ve Rusya’da Bulunan Celali Aşireti’nin Tahmini Hane Sayısı

	Halıkanlı Taifesi	Sakanlı Taifesi	Belhkanlı Taifesi
Osmanlı	250	230	250
İnan	260	200	150
Rusya	40	50	160
Toplam	550	480	560
	Mısırkanlı ve Banuki Taifesi	Cenukanlı Taifesi	
Osmanlı	30	200	
İnan	11	-	
Rusya	20	-	
Toplam	160	200	
	Hasan Suranlı Taifesi	Kızıl Paşuhlu Taifesi	
Osmanlı	200	40	
İnan	10	150	
Rusya	30	-	
Toplam	240	190	
Toplam Hane	Osmanlı	İnan	Rusya
2380	120	880	300

Haydaran aşireti iki kısma ayrılmaktadır, 400 hane Bayezid Sancağı’nda 600 kadar hane de Van’ın Erciş kazasında yaşamaktaydı. Ayrıca Muş Sancağı’nda da Haydaranlı aşireti yoğunlukta idi.

Sepkî aşireti Müslümanlardan ve Yezidilerden oluşmakta olup, toplam 18 taifedirler. Sepkî aşireti Mikatlı, İsa Dezunlu, Botıyanlı, Şemski, Killelyri, Çılanılı, Hasiyni, Miranki, Sitorki, Buhalo taifeleri (Yezidi); Birimi, Mamikanlı, Mâme Zeydi, Piyrehal, Dereceki, Hal Hasiyni, Piyrebad taifeleri (Müslüman) Mala Atey (?) gibi taifelerden oluşmaktaydı.⁵⁵

Hurşit Paşa da Kürt aşiretlerinin bazılarının konargöçer olduklarını ifade edilmiştir. Tanbat mağaraları olarak meşhur olan mağaraların her biri otuz, kırk elli haneyi hayvanlarıyla birlikte barındıracak kapasitedeydi. Celali aşireti bu mağaraları kışlak olarak kullanmakta olup, kışın bu mağaraların içine çadır kurarak hayvanlarıyla birlikte kışı burada geçirmektedirler.⁵⁶

⁵⁵ Mehmed Hurşid Paşa, s. 262.

⁵⁶ Mehmed Hurşid Paşa, s. 261.

Bayezid Sancağı'nın nüfusu hakkında yeterli sayıda kaynak bulunmamaktadır. Sancağa ait 16. yüzyılda bir mufassal ve icmal defteri bulunmaktadır. Bayezid tahrir defterinde Bayezid Sancağı ve Tevabiha'nın toplam 554 karye ve mezrası bulunmaktadır. Bu köy ve mezarların büyük bir çoğunluğunun hâsılları verilmiş olup, vergi mükellefleri kaydedilmemiştir. Bu durumun nedeni defterde belirtilmemiş olup, bu yerlerin gayr-ı meskûn oldukları tahmin edilmektedir. Örneğin, Eleşkird Livası'nın 173 karye ve mezrası olup, sadece 29 karye ve mezarın; Bayezid Livası'nın ise 118 karye ve mezrası kayıtlı olup, sadece 20 karye ve mezarın vergi mükellefleri verilmiştir.⁵⁷ Bundan dolayı daha önceki yüzyıllara ait sağlıklı bir nüfus tahmini yapmak oldukça zordur. Bayezid Sancağı ile ilgili nüfus tahminleri genellikle 19. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Bayezid Sancağı'nda nüfus⁵⁸ aşağıdaki gibidir.

Tablo 2. Derviş Paşa'ya Göre Bayezid Sancağı'nın Tahmini Nüfusu

Kaza	İslam Hane Adedi	Ermeni Hane Adedi	Yezidi Hane Adedi	Karye Adedi
Bayezid Kazası Merkez	621	365	88	71
Karakilise Kazası	377	240	220	40
Eleşkird Kazası veya Toprakkale	900	490	38	86
Hamur Kazası (Patnos dâhil)	476	26	30	68
Diyadin Kazası	304	50	-	12
Toplam	2.678	1.171	376	277

19. yüzyılda Osmanlı-İran arasındaki önemli sorunlardan biri sınır meselesiydi. Devlet bu sorunları çözmek için komisyonlar kurmuştur. Bu komisyonlardan biri Derviş Paşa'nın da içinde bulunduğu komisyondu. Derviş Paşa, 2 Mayıs 1847 tarihinde Osmanlı-İran arasında Erzurum'da imzalanan antlaşmada Osmanlı heyetinin komisyon başkanıydı. Paşanın görevi iki devlet arasında olan sınır anlaşmazlıkları çözmek, göçebe Kürt aşiretlerinin hangi devlete bağlı olduğunu tespit etmektir.⁵⁹

Osmanlı-İran arasında 1847'de Erzurum Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın maddelerinden biri de iki devlet arasında büyük bir sorun olan Kürt aşiretleri hakkındaydı. Antlaşmanın 8. maddesine göre sınırın yakın bölgelerine yerleşmiş aşiretlerin fenalıklarının önüne geçmek için Osmanlı ve İran gerekli tedbirleri almayı taahhüt etti. Aynı maddeye göre her iki devlet Kürt aşiretlerin göçlerine engel olmak için uygun bölgelere askeri birlik yerleştirmeyi kabul etti. Osmanlı ve İran, konargöçer olmaları

⁵⁷ TKG.KK. Ttd. , *Bayezid Sancağı ve Tevabiha Mufassal Tahrir Defteri* No. 199.

⁵⁸ Mehmed Hürşid Paşa, s. 259.; Zekeriya Kurşun, "Mehmed Hürşid Paşa'nın Seyahatname-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2, (2000): 111; Demirtaş, s. 317.

⁵⁹ Bkz. Derviş Paşa.

nedeniyle hangi devlete (Osmanlı veya İran'a) bağlı oldukları pek belli olmayan ve itiraz konusu olan bu aşiretler yer seçmeleri konusunda serbest bırakılacak, hangi devlete bağlı oldukları bilinen aşiretler de bağlı oldukları devletin topraklarına geri döndürülmeye zorlanacaktı.⁶⁰

4. Osmanlı-Rus Savaşlarının Bayezid'deki Demografik Yapıya Etkisi

Rusya, kuruluş döneminde bir knezlikken 18. yüzyılda büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Tarihi süreç içerisinde Karadeniz'in kuzeyinde yayılma gösterdiği gibi Kafkaslar'da da genişleme sağlamıştır. 1828 yılında İran Azerbaycan'ın ele geçirilmesi ve Ermeni vilayetinin kurulması (1830) Rusya'nın bölgenin büyük bir gücü olduğunu göstermekteydi.⁶¹ Ermeni vilayetinin 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında kurulması ve Osmanlı tebaası olan Ermenilerin önemli bir kısmını buraya kaydırmıştı.⁶²

1829-29 Osmanlı-Rus Savaşı Bayezid Sancağı'nın sosyal yapısında büyük değişim meydana gelmiştir. Bayezid Sancağı, savaşın meydana getirdiği tahribat neticesinde büyük zarar görmüştür. Örneğin sancak, 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda büyük bir nüfus kaybı yaşamış olup, sancaktaki Müslüman nüfusun büyük çoğunluğu başka yerlere göç etmek zorunda kalmış ve sadece gayrimüslim kesim şehirde kalmıştır. Gayrimüslimler bölgedeki Kürt aşiretlerinin saldırılarına maruz kalmış ve Revan sınırında bir yerde kışı geçirmişlerdir. Daha sonra Beyazid Sancağı'na geri dönmek istemişlerdir. Bayezid mutasarrıfı Behlül Paşa da bu durumu merkeze bildirmiştir. Paşa, Babıali'ye gönderdiği arzualde Bayezid ahalsinin etrafa dağıldığını, Eleşkird'de 120 hane dışında kimsenin kalmadığını, nahiye ve kazaların gayr-ı meskûn (boş) olup, her tarafın harabe bir vaziyette olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Diyadin'de beş on hanenin kaldığını, Bayezid çukurunun ise tamamen terk edildiğini bildirmiştir.⁶³

Yukarıdaki arşiv kaynakları ışında, savaşın meydana getirdiği yıkım Bayezid Sancağı'ndaki demografik yapı üzerinde olumsuz etki meydana getirdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca aşiretlerin birbirleriyle veya yerel beylerle mücadeleleri de sancakta bulunan reaya üzerinde olumsuz neticeler meydana getirmiş, halkın bulunduğu yerleri terk etmesine neden olmuştur.

Van, Muş ve Bayezid'in kuzey kesimlerinde yaşayan göçebe Kürtler, Osmanlı tarafına geçmek zorunda kalmışlardı. Fakat Kürt aşiretleri mevcut duruma göre hareket ediyorlardı. Tuğgeneral Uşakov kendi kitabında Türklere göre daha itaatli olan Kürtlerin 11.300 hane olduklarını dile

⁶⁰ Abdulla, *a.g.e.*, s. 217.

⁶¹ Kemal Beydilli, "Rusya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), c. XXXV, s. 256.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşlarında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), c. XIII, sayı. 17.

⁶³ Karataş, s. 86-87.

getirmektedir. Uşakov'a göre Bayezid Sancağı'nda 230 hane, Van Eyaleti'nde 6.200 hane, Muş Sancağı'nda 4.500 hane bulunmaktadır.⁶⁴

Serhad sancağı olan Bayezid'de bulunan aşiretlerin hareketliliğinden dolayı Osmanlı-Rus, Osmanlı-İran arasında anlaşmazlıklar yaşamıştır. Bu durumun nedeni aşiretlerin bazılarının göçebe bir yaşam sürdürmeleridir. Bununla birlikte İran ve Osmanlı sınırda bulunan Kürt aşiretlerini kendi taraflarında tutmaya çalışmışlardır. Çünkü bu aşiretler askeri ve ekonomik bir güce sahiptiler. Örneğin, 1820 tarihinde merkezi hükümet Haydaran aşiretinin eskiden beri Osmanlı tebaasını olduğunu, İran ise Haydaranların iki yüz yıldan beri topraklarında yaşadıklarını belirterek kendi taraflarına çekmeye çalışmıştır.⁶⁵

Bazı dönemlerde ise aşiretler ekonomik ve dinsel nedenlerden dolayı güçlü devletlerin yanlarında yer almışlardır. Örneğin, Erivan birliklerinin taarruzu sırasında Bayezid'i terk etmiş olan 300 kadar Yezidi hanesi, Rusların 1828'de Bayezid Sancağı'nı ele geçirmesi sonucu politik davranarak Ruslara bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁶⁶

Osmanlı topraklarından göç edip İran'a veya Rusya'ya giden göçebe veya yarı göçebe aşiretlerin olduğu bilinmektedir. Mesela 1850'lerde tekrar eski vatanlarına dönen Bayezid Sancağı ahalisi devlet tarafından iskân edilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti, tekrar eski topraklarına gelen ahaliye 25.000-30.000 kuruş yardım yapılmasını istemiştir.⁶⁷ Kırım Savaşı öncesinde sınır hattında bulunan aşiretlerden bazıları Bayezid'e gelmişlerdir. 1851'de Bayezid'e gelen Zilan aşiretinden 100 hane farklı köylere dağıtılarak iskân edilmeye çalışılmıştır. Ağalarından gerekli güvence alındıktan sonra ağalar ödüllendirilmiştir. Örneğin, Kasım Ağa'nın annesine 500 kuruş, kardeşi Ahmed Ağa'ya 500 kuruş, kardeşleri Şemdin ve Abdi ağalara 250'er kuruş Süleyman Ağa'ya da 500 kuruş verilmiştir. Ayrıca önceden Bayezid'e gelen 500 hane kadar aşiret mensuplarının da iskânları sağlanarak iki sene aşar vergisi ve diğer vergilerden muaf tutulmuşlardır.⁶⁸

Kırım Savaşı sonrasında yoğun bir Kafkas göçünün yaşandığı bilinmektedir. 1859 yılından sonra bu göç büyük bir ivme kazandı. Osmanlı Devleti ile Rusya büyükelçiliği arasında muhacirlerin göçünün daha kolay sağlanması için bazı tedbirler alındı. Bu tedbirleri uygulamak mümkün olmadığı gibi, 3000 ailenin Bayezid, Kars ve Ardahan taraflarından yüzer hanelik gruplar halinde yola çıktığı Rus Büyükelçiliği Osmanlı hariciyesine bildirmiştir.⁶⁹

5. Doğal Afetlerin ve Salgın Hastalıkların Bayezid Sancağı'ndaki Demografik Yapıya Etkisi

Sosyal, siyasal ve ekonomik olaylar demografik yapı üzerinde etkili olduğu gibi veba benzeri bulaşıcı hastalıklar, doğal afetler de demografik yapı

⁶⁴ Averyanov, s. 55.

⁶⁵ BOA, HAT, 1/18-G.; BOA, HAT, 4/108.

⁶⁶ Averyanov, s. 59.

⁶⁷ BOA, A.MKT. MVL, 20/37.

⁶⁸ Karataş, s. 131.

⁶⁹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s. 87.

üzerinde etkili olmuştur. Veba, özellikle göç yollarını izleyerek yayılmaktaydı. Vebayı ulaklar, çerçiler, göçebeler, kervanlar veya tüccarlar taşıyabilmekteydiler. 1805'te Anadolu'da seyahat etmekte olan L.A. Jaubert, Beyazid'de bir veba salgınından bahsetmektedir. Bu vebanın buğday, hurma ve bu bölgenin ürünlerini satmak için Tiflis'e giden Djezirek (Cizre?) tüccar kervanı tarafından getirildiğini belirtmektedir.⁷⁰ Seyyah bu vebadan ne kadar kişinin öldüğüne dair bir sayı vermemektedir. Ancak vebanın olduğu yerlerde nüfusun olumsuz etkilendiği bilinmektedir.

Osmanlı Devleti, merkez Erzurum olmak üzere eyalet paşası geniş yetkilerle donatılmış ve gözlemci bir hekim yerleştirmiştir. Bu hekim bölgenin hepsini dolaşarak meclise raporlar hazırlamakla yükümlüydü. Hekimin yetki alanı Erzurum ve şüpheli bölgenin tamamını kapsamaktaydı. Erzurum'daki hekim bürosu Muş, Oltu, Bayezid ve Van'daki -özellikle Bayezid sınırını-durumu gözlemekle görevlendirilmiştir.⁷¹

1828 yılındaki Osmanlı-Rus savaşı esnasında Bayezid Sancağı'nda veba salgını çıkmıştı. Rus ordusu bu dönemde Bayezid Sancağı mutasarrıfı Behlül Paşa ile ilişkisini kesti. Ağustos ayı sonlarında veba tehlikesi geçtikten sonra 8 Eylül'e kadar Bayezid'de kaldılar.⁷²

Tanzimat reformlarının tatbik edilmeye çalışıldığı 1848 yıllarında Bayezid'de çekirge istilası yaşanmış ve bu afetten dolayı sancak mutasarrıfı Behlül Paşa konu ile ilgili bir arıza hazırlamıştır. Behlül Paşa çekirgenin 20-30 gün boyunca şehri istila ettiğini, çarşıların kapandığını, ahalinin çok zor durumda olduğunu belirtmiştir. Tohum sıkıntısı çeken ahalinin başka yerlere göç etmeye başladıklarını dile getirmiştir. Behlül Paşa arızada ayrıca Osmanlı'nın hâkimiyetinde bulunan aşiretlerin İran'a bırakılmamasını ve bu konuda dikkatli davranılması gerektiğini vurgulamıştır.⁷³

Sonuç

Bayezid Sancağı kesin olarak 16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Van ve Revan eyaletlerine bağlanmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısından Cumhuriyet dönemine kadar Erzurum'a bağlı bir sancak veya vilayet olarak kalmıştır. Sancağın tampon bir sancak olması sınırdaki önemini artırmıştır. Bayezid'in stratejik konumundan dolayı gerek Osmanlı- İran gerekse Osmanlı-Rusya açısından önemini tarihi süreç içerisinde korumuştur. Bayezid Sancağı Osmanlı-İran sınırında bulunması nedeniyle sık sık sınır sorunları yaşamıştır.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda iyice zayıfladığından uç noktalardaki bölgelere nüfuz etmekte zorlanmıştır. Özellikle Osmanlı-İran arasında bir problem olarak görülen aşiretlerin her iki devlet arasında anlaşmazlıkların odak noktası olmuştur. Her iki devletin sınırları içerisinde bulunan Celali,

⁷⁰ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, (çev. Serap Yılmaz, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), s. 97.

⁷¹ Panzac, s. 239-30.

⁷² Averyanov, s. 59.

⁷³ BOA, A.MKT, 175/69.

Zilan ve Haydaran gibi aşiretlerin devletlerin içerisinde buldukları konumdan faydalanarak kendilerine göre bir politika da belirlediklerini söyleyebiliriz. Hem Osmanlı ve hem de İran politikaları gereği sınırdeki Kürt aşiretlerinden sosyal, askeri, ekonomik ve politik açılardan faydalanmıştır.

Bir sınır şehri olan Bayezid Sancağı'ndaki Sepki, Celali, Zilan, Haydaran gibi aşiretlerin hareketlilikleri şehrin demografik yapısı üzerinde etkili olmuştur. Aşiretlerin her iki devlet arasında göstermiş olduğu hareketlilik, sancağın nüfusunu bazen arttırmış bazen de azaltmıştır. Bu hareketlilik sınır hattında düzensiz nüfusa neden olmuştur. Sınır boyunda bulunan veya her iki devletin sınırları içerisinde yaşayan aşiretlerin çoğunun göçebe olmalarından dolayı sürekli yer değiştirmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin sistemli bir iskân politikası olmaması nedeniyle devlet aşiretler üzerinde tam bir kontrol sağlayamamıştır.

Bayezid Sancağı ile ilgili 19. Yüzyılın ikinci yarısına kadar ciddi bir nüfus istatistiği olmadığından Bayezid Sancağı'nın nüfus hareketliliğini tespit etmek oldukça güçtür. Bayezid Sancağı'nın 16. yüzyıla ait bir mufassal bir de icmal kaydı bulunmaktadır. Sonraki dönemlere ait bu ve benzeri kayıtlar bulunmadığından sağlıklı bir nüfus tespitinde bulunmak oldukça zordur. Nüfusla ilgili aşiret hanelerinin kayıtları mevcuttur. Ancak sınırda bulunan aşiretlerin çoğunluğu göçebe olmaları, nüfus kayıtlarının olmaması, aşiretlerin sürekli yer değiştirmeleri ve hane de kaç kişinin olduğu noktasında net bir rakamın olmayışı aşiretlerin nüfusu hakkında net bir veriye ulaşmayı imkânsız kılmıştır. Ayrıca sancakta Müslüman nüfus yoğunlukta olsa bile kayda değer gayrimüslim nüfusun varlığı söz konusuydu.

Osmanlı-Rus savaşlarından Bayezid Sancağı'nın demografik yapısını etkilenmiştir. Birkaç kez Rusya'nın işgaline uğrayan Bayezid Sancağı, işgal sonrası büyük bir nüfus kaybına uğramıştır. Savaşın beraberinde getirdiği yıkım şehrin tenhalaşmasına ve reayanın maddi ve manevi sıkıntılar yaşamasına neden olmuştur. Reaya işgal sonrasında başka yerlere göç etmiş olup, sancak mutasarrıfları, devletten halkın içinde bulunduğu durum için gerekli yardımların yapılmasını talep etmiştir.

Kaynakça

A- Arşiv Kaynakları

BOA, A:MKT, 175/69.

BOA, Mad. d, 03288.

BOA, AE. SAMD. III, 212 /20511.

BOA, C.HR, 159/7937.

BOA, C. DH, 305/15208.

BOA, C. ML, 23066.

BOA, C.DH, 24/1196.

BOA, HAT, 804/37129- E.

BOA, HAT, 815/37287.

BOA, HAT, 1/18- C.

BOA, HAT, 1/18-G.

BOA, HAT, 4/108.

BOA, HAT, 767/36133.

BOA, HAT, 825/37413-H.

BOA, C. HR, 171/15208.

BOA, HAT, 846/37986-A.

BOA, İ. MVL, 168/4981.

BOA, İ. MVL, 34/609.

BOA, AMKT, MVL. 20/37.

BOA, KK .d, 262/101.

BOA, DFE. RZ. d, No. 220.

BOA, Mühimme Defteri, Defter No. 235, Hüküm. 309.

BOA, Tahrir Defteri, Defter No. 200.

TKG.KK. TTD, Bayezid Sancağı ve Tevabiha Mufassal Tahrir Defteri, No. 199.

B- Kaynak Eserler

Kâtip Çelebi, *Kitab-ı Cihannüma li- Kâtip Çelebi*, Tıpkıbasım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009, c. I

Mehmed Hurşid Paşa, *Seyahatname-i Hudud*, çev. Alaattin Eser, İstanbul: Simurg Yayınları, 1997.

Derviş Paşa, *Tahdid-i Hududı İraniye Memur Derviş Paşa Lahiyası*, çev. Fatih Gencer, Ankara: Gece Kitaplığı, 2016.

C- Araştırma ve İnceleme Eserler

Abdulla, Nejat, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, çev. Mustafa Aslan, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010.

Akpınar, Alişan, *Osmanlı Devleti'nde Aşiret Mektepleri*, İstanbul: Göçebe Yayınları, 1997.

Averyanov, P. İ., *Osmanlı Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, çev. İbrahim Kale, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010.

Aydın, Dünder, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1590)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.

Behar, Cem v. dğr., "Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der: Halil İnalçık-

Şevket Pamuk, Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 61-73.

Beydilli, Kemal, "Rusya", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008, c. XXXV s. 253-265.

_____ "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşlarında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, c. XIII, sayı. 17.

Bilgili, Ali Sinan, *Osmanlı ve Azerbaycanı I (16 ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih)*, Erzurum: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

Bruinessen, Martin van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, çev. Banu Yalkut, 4. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Çiftçi, Erdal, "Migration, Memory and Mythification: Relocation of Suleymani Tribes on the Northern Ottoman-Iranian Frontier" *Middle Eastern Studies*, <http://dx.doi.org/10.1080/00263206.2017.1393623>

Demirtaş, Mehmet, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bayezid Sancağında Demografik Durum", *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri Kitabı Ekim 08-10 2008*, İstanbul: Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, 2009, s. 313-323.

Erkan, Kemal, "Köprülüzade Abdullah Paşa'nın Şark Seferi Seraskerliği Esnasında Tutulan Sefer Mühimmesi (N. 1146-Z.1147)", Yüksek Lisans Tezi, MÜ Şarkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2007.

Gül, Abdulkadir, "Bayezid Sancağı'nın Demografik Yapısına Genel Bir Bakış", *III. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu Bildirileri Kitabı Ekim 12-14 2010*, İstanbul: Ağrı Valiliği Kültür Yayınları, 2011, s. 157-172.

Gümüş, Ercan, "XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Kadar Mardin İdaresinde Milli Aşireti ve Aşiretin Nüfuz Mücadeleleri", *I. Uluslararası Mardin Sempozyumu ve Bildiriler Kitabı Mayıs 26-27-28 2006*, İstanbul: Temmuz 2006, s. 815-830.

Gündoğdu, Hamza, *Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerinin Yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

İnbaşı, Mehmet, "Çıldır Beyleri: I. İshak Paşa ve II. İshak Paşa", *Güneşin Doğduğu Yer: Doğubayazıt Sempozyumu Bildiriler Kitabı Eylül 13-14 2003*, ed. Oktay Belli, İstanbul: Çekül Vakfı, 2004, s. 183-197.

Karataş, Yakup, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*, İstanbul: Kitapevi, 2014.

Karpat, Kemal *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1976.

Kurşun, Zekeriya, "Mehmed Hürşid Paşa'nın Seyahatname-i Hudud Adlı Eserine Göre XIX. Yüzyıl Ortalarında Bayezid Sancağı", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 2, (2000), s. 101-122.

Öz, Mehmet v. dğr., "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, der: Halil İncalcık- Şevket Pamuk, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000, s. 15-33.

Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz, 2. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.

Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İncalcık-Donald Quataert, 2. bs, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006, c. II.

Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Sykes, Mark, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire" *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, vol. 38 (Jul.-Dec., 1908), pp. 451-486.

Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, , çev. Abdullah Yegin, İstanbul: Nûbihar Yayınları, 2013, c. I

Tuncel, Metin, "Doğubayazıt" *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. IX, s. 492-494.

Uluerler, Sıtkı, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1774-1848)", Doktora Tezi, F.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, 10. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011, c. II.

